

HARBIY XIZMATCHILAR FARZANDLARIDA PSIXOLOGIK MOSLASHUVCHANLIKNI RIVOJLANISHINING OILAVIY DETERMINANTLARI

A.A.Abduraxmonov¹

Mas'ul muallif: Abduraxmonov Abrorbek Abdumansur o'g'li, Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Received: 17 Oktabr 2026

Accepted: 22 Oktabr 2026

Published: 27 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Abduraxmonov, A. A. HARBIY XIZMATCHILAR FARZANDLARIDA PSIXOLOGIK MOSLASHUVCHANLIKNI RIVOJLANISHINING OILAVIY DETERMINANTLARI / A. A. Abduraxmonov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 2. — B. 457–460.

1. Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada harbiy xizmatchilar farzandlarida psixologik moslashuvchanlik va o'zini o'zi boshqarishning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni alohida va kompleks tarzda o'rganish yetarli darajada amalga oshirilishini bu omillar – yosh davri, oilaviy sharoit, harbiy xizmatning tabiati va ijtimoiy muhit bilan bog'liq jihatlar tizimli ravishda ekanligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: stress, emotsional, chidamlilik, depressiv, posttravmatik, oilaviy munosabat.

СЕМЕЙНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТИВНОСТИ У ДЕТЕЙ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Аннотация. В данной статье обосновывается, что факторы, влияющие на развитие психологической адаптивности и саморегуляции у детей военнослужащих, требуют достаточного отдельного и комплексного изучения. Доказано, что аспекты, связанные с этими факторами - возрастным периодом, семейными условиями, характером военной службы и социальной средой - носят системный характер.

Ключевые слова: стресс, эмоциональный, устойчивость, депрессивный, посттравматический, семейные отношения.

FAMILY DETERMINANTS OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL ADAPTABILITY IN CHILDREN OF MILITARY PERSONNEL

Abstract. This article proves that the separate and comprehensive study of factors influencing the development of psychological adaptability and self-regulation in military personnel's children is sufficiently carried out, and that these factors-age, family circumstances, the nature of military service, and aspects related to the social environment-are systematic.

Keywords: stress, emotional, resilience, depressive, post-traumatic, family relationship.

Jahonda bugungi globallashuv jarayonlari ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning barcha jabhalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Globallashuv har bir oilaning, jumladan harbiy xizmatchilar oilasining kundalik hayotini o'zgartirmoqda. Harbiy xizmatchilar xizmatining maxsus tabiati, uzoq muddatli safarlar, ko'chib yurishlar va o'zgaruvchan yashash sharoitlari farzandlarning psixologik rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Harbiy oilalarda farzandlarning moslashuvchanligi, stressga chidamliligi va ijtimoiy barqarorligi dolzarb muammo sifatida yuzaga chiqadi. Global ijtimoiy jarayonlar tufayli, masalan, yangi texnologiyalar, axborot oqimi va madaniy ta'sirlar farzandlarning psixologik barqarorligini shakllantirish jarayonini murakkablashtirmoqda. Shu bilan birga, harbiy xizmat bilan bog'liq ajralishlar va oilaviy muhitdagi doimiy o'zgarishlar bolalar psixikasiga stress va travmatik holatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Respublikamizning so'ngi yillarida ijtimoiy sohada, xususan harbiy xizmatchilar oilalari va ularning farzandlarining psixologik rivojlanishi masalalariga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. So'nggi yillarda mamlakatimizda ushbu yo'nalishda bir qator amaliy va ilmiy tadbirlar amalga oshirilgan. Birinchidan, harbiy xizmatchilar oilalarini qo'llab-quvvatlash va ularning farzandlarida psixologik barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan psixologik va pedagogik xizmatlar kengaytirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 4-avgustdagi PQ-3898-sonli qaroriga asosan [1; 3-b; 9-bandi.] harbiy qismlarda psixologlar faoliyatini yo'lga qo'yish, maktab va bolalar bog'chalarida individual va guruh mashg'ulotlarini tashkil etish orqali farzandlarning moslashuvchanligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ikkinchidan, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida harbiy pedagogika va psixologiya yo'nalishida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Mamlakatimiz psixolog olimlari tomonidan harbiy xizmatchilar faoliyati, ularning psixologik holati, stressga chidamliligi va oilaviy munosabatlarning psixologik jihatlarini bo'yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Mazkur tadqiqotlarda harbiy xizmatning yuqori darajadagi mas'uliyat, emotsional zo'riqish, xizmat sharoitlarining o'ziga xosligi va oiladan vaqtinchalik ajralish bilan bog'liq jihatlari shaxsning psixologik holatiga ta'sir

etuvchi omillar sifatida qaraladi.

Bugungi raqamli jamiyatda internet, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o'yinlar va sun'iy intellektga asoslangan muloqot vositalari bolalar hamda o'smirlar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Virtual makon yosh avlod uchun bilim olish, axborot almashish, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish va ijtimoiy munosabatlarga kirishish imkoniyatlarini yaratadi. Shu bilan birga, raqamli muhitdan meyersiz foydalanish, salbiy axborot ta'siri, kiberbulling, virtual munosabatlarga ortiqcha bog'lanib qolish hamda real hayotdagi majburiyatlarga nisbatan qiziqishning pasayishi kabi psixologik muammolarni ham yuzaga keltirishi mumkin.

Mazkur sharoitda bolalarning virtual makonda o'z xatti-harakatlarini boshqarishi, hissiy holatlarini nazorat qilishi, axborotni tanqidiy baholashi va raqamli muhitda uchraydigan qiyinchiliklarga moslashishi muhim psixologik vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu qobiliyatlarning rivojlanishida oilaviy muhit, ota-onaning tarbiya usullari, oiladagi emotsional munosabatlar, o'zaro ishonch va raqamli texnologiyalardan foydalanish madaniyati muhim o'rin tutadi. Raqamli tarbiyaga oid ilmiy sharhlar ham ota-onaning nazorati, tushuntirishi, shaxsiy namunasi va bola bilan hamkorligi uning raqamli xulq-atvori hamda psixologik farovonligi bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Harbiy xizmatchilar oilalarida mazkur masala o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Chunki harbiy xizmatning xususiyati, xizmat joyining o'zgarishi, ota-onaning xizmat vazifalari bilan bog'liq vaqt cheklovlari va ayrim hollarda oila a'zolarining uzoq muddat bir-biridan alohida yashashi farzandlarning kundalik hayoti, hissiy barqarorligi va ijtimoiy munosabatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Biroq bu omillar barcha harbiy oilalarda bir xil namoyon bo'lmaydi: oiladagi qo'llab-quvvatlash, munosabatlar sifati va bolaning individual xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Harbiy oilalar farzandlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham psixologik moslashuvchanlik va stressga bardoshlilikni tushunishda oilaviy hamda ijtimoiy sharoitlarni hisobga olish zarurligi ta'kidlanadi. Shu nuqtai nazardan, harbiy xizmatchilar farzandlarida virtual makonda o'zini o'zi nazorat qilish va psixologik moslashuvchanlikning shakllanishida oilaviy omillarni o'rganish zamonaviy psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Insonning psixologik faoliyati doimiy ravishda o'zgaruvchan muhit bilan munosabatda kechadi. Ta'lim bosqichining almashishi, yangi kasb yoki lavozimga kirish, oilaviy hayotning boshlanishi, migratsiya, yangi jamoaga qo'shilish, kasbiy stress, favqulodda vaziyatlar yoki ijtimoiy rollarning o'zgarishi shaxsdan yangi talablarni qabul qilish va ularga javob berishning yangi usullarini ishlab chiqishni talab etadi. Shu sababli adaptatsiya va moslashuvchanlik masalasi umumiy, ijtimoiy, rivojlanish, mehnat, harbiy va klinik psixologiyaning kesishgan nuqtalaridan biridir.

Psixologik adabiyotlarda "adaptatsiya" ko'pincha shaxs va muhit o'rtasidagi moslashuv jarayoni sifatida ishlatiladi. "Adjustment" atamasi esa ko'plab ingliz tilidagi manbalarda shaxsning vaziyat talablariga moslashishi, muvozanatni tiklashi yoki faoliyatini davom ettirishi bilan bog'lanadi. "Flexibility" yoki moslashuvchanlik esa ko'proq shaxsning vaziyat o'zgarganda fikrlash, emotsional boshqaruv va xulq strategiyalarini o'zgartira olish imkoniyatini anglatadi. "Resilience" esa qiyinchilik, yo'qotish yoki stress sharoitida funksional faoliyatni saqlash yoki tiklash bilan bog'liq dinamik jarayon sifatida o'rganiladi.

Adaptatsiya biologik, psixologik va ijtimoiy darajalarda qo'llanadigan ko'p qatlamli tushunchadir. Psixologik nuqtayi nazardan u shaxsning tashqi talablar va ichki ehtiyojlar o'rtasidagi munosabatni qayta tashkil etishi, yangi sharoitda faoliyatini davom ettirishi va ijtimoiy munosabatlarda maqbul faoliyat shakllarini topishi bilan bog'liq.

Lazarus va Folkman stressni shaxs va muhit o'rtasidagi tranzaksion munosabat sifatida tushuntirib, kognitiv baholash va moslashish jarayonlarini markazga qo'yadilar. Shaxs voqeani qanday baholashi va o'zida mavjud resurslarni qanday ko'rishi keyingi xulqiy hamda emotsional javobga ta'sir qiladi. Bu model adaptatsiyani passiv ko'nikish emas, balki faol baholash va strategiya tanlash jarayoni sifatida ko'rishga imkon beradi.

Adaptatsiyaning ikki muhim jihatini ajratish mumkin. Birinchisi - jarayonlilik: shaxs yangi vaziyatga kirganidan boshlab unga mos faoliyat shakllarini izlaydi. Ikkinchisi - natijaviylik: ushbu jarayon natijasida faoliyatning barqarorligi, munosabatlarning sifati, psixologik farovonlik yoki aksincha, zo'riqish va diskomfort darajasi namoyon bo'ladi.

Shu ma'noda adaptatsiya doimo ijobiy natijani anglatmaydi. Shaxs tashqi vaziyatga moslashishi mumkin, biroq bu moslashuv psixologik jihatdan sog'lom bo'lmasligi ehtimoli mavjud. Masalan, doimiy qochish, haddan tashqari bo'ysunish yoki o'z ehtiyojlarini butunlay inkor etish qisqa muddatli vaziyatga mos kelishi mumkin, ammo uzoq muddatli psixologik farovonlikka xizmat qilmasligi mumkin. Shuning uchun adaptatsiyani baholashda faqat "moslashdi yoki moslashmadi" emas, balki moslashuvning sifati va funksional natijalarini ham hisobga olish zarur.

Patricia Lesterning fikricha harbiy oilalarda bolaning moslashuvi ota-onaning psixologik holati va oilaviy funksiyalar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatgan. Ota-onada depressiv yoki posttravmatik stress belgilari kuchayganda, bolalarda xavotir, ijtimoiy-emotsional qiyinchiliklar va moslashuv muammolari ko'payishi mumkin. Aksincha, ota-onaning sezgirligi va emotsional qo'llab-quvvatlashi bolaning ijtimoiy-emotsional moslashuvini yaxshilaydi [2;940-b.] degan fikrni ilgari surdi.

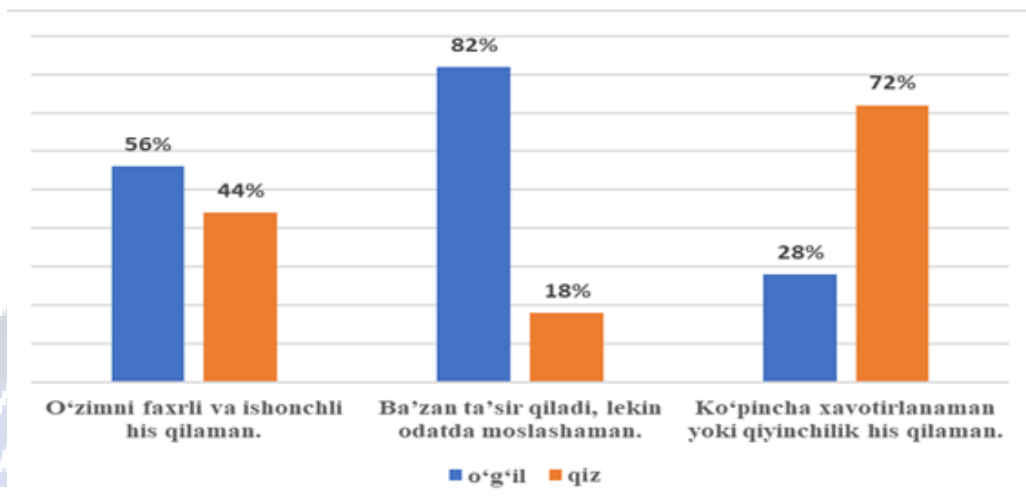
B. Boboyevning harbiy xizmatchilar shaxsida stressning namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlari ushbu masalaning muhim ilmiy asoslaridan biridir. Muallifning yondashuvida harbiy xizmat sharoitidagi stressni faqat individual psixologik xususiyatlar bilan emas, balki ijtimoiy muhit, xizmat sharoitlari, shaxslararo munosabatlar va psixologik qo'llab-quvvatlash kabi omillar bilan bog'liq holda ko'rib chiqish muhimdir. Bu yondashuv harbiy xizmatchining psixologik holati uning oila a'zolari, xususan, farzandlarining emotsional holatiga bilvosita ta'sir qilishi mumkinligini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi [3; 45-b.].

G. Vositxonova, D. Ganiyev va J. Djurayevlarning psixologik yo'nalishdagi izlanishlari doirasida ham shaxsning ijtimoiy muhitga moslashuvi, stressli vaziyatlarni yengib o'tish, psixologik barqarorlik va rivojlanish masalalarining turli

jihatlari yoritilgan [4; 18-b.]. Mazkur ilmiy yondashuvlar harbiy xizmatchilar farzandlarining psixologik moslashuvchanligini tadqiq etishda nazariy-metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, harbiy xizmatchilar farzandlarining psixologik moslashuvchanligini faqat bolaning individual xususiyati sifatida emas, balki "harbiy xizmat sharoiti – ota-onaning psixologik holati – oiladagi emotsional muhit – ota-ona va farzand munosabatlari – bolaning moslashuvchanligi" tizimi doirasida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bunda oilaning psixologik barqarorligi, ota-onaning emotsional qo'llab-quvvatlashi, oilaviy muloqot sifati va stressli vaziyatlarni birgalikda yengib o'tish qobiliyati bolaning adaptiv resurslarini shakllantiruvchi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Biz tadqiqotimizni Farg'ona shahar 5-umumiy o'rta ta'lim maktabining 9-sinf o'quvchilarida olib bordik. Ushbu tadqiqotimizga 28 nafar 14-15 yoshli o'smir o'g'il va qizlar jalb etildi.

1-rasm "Ota-onangizning harbiy xizmatda ishlashi sizga qanday ta'sir qiladi?"

1-rasm natijasiga ko'ra respondentlarga "Ota-onangizning harbiy xizmatda ishlashi sizga qanday ta'sir qiladi?" deb berilgan savolimizga o'g'il bolalarning 56% qiz bolalarning 44% ushbu savolimizga "O'zimni faxrli va ishonchli his qilaman" degan javob berishdi. Bunga sabab harbiy xizmatchi ota-onaning kasbiy faoliyati farzandlarda ijobiy psixologik identifikatsiya, o'ziga bo'lgan ishonch va ijtimoiy mavqeini anglash kabi jarayonlarni shakllantirishini ko'rsatadi.

Ushbu holatning psixologik sabablaridan biri - farzandning ota-onasi kasbini ijtimoiy jihatdan muhim va sharaflil faoliyat sifatida qabul qilishidir. Harbiy xizmat bilan bog'liq intizom, jasorat, vatanparvarlik, mas'uliyat va qat'iyat kabi qadriyatlar bolaning ota-onasi shaxsiga nisbatan ijobiy munosabatini kuchaytirishi mumkin. Natijada bola ota-onasining kasbiy faoliyatini o'zining oilaviy va ijtimoiy identifikatsiyasining bir qismi sifatida qabul qiladi.

O'g'il bolalarda ushbu ko'rsatkichning nisbatan yuqori - 56 foizni tashkil etishi ularning harbiy kasbga nisbatan ijtimoiy-qadriyatli qiziqishi, kuch, jasorat, intizom va himoyachi obraziga yuqori darajada identifikatsiyalanishi bilan izohlanishi mumkin. Ota-onaning harbiy xizmatchi sifatidagi obrazi o'g'il bolalarda "namunali shaxs" va "kasbiy ideal" sifatida shakllanib, o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlashi ehtimolini oshiradi.

Qiz bolalarning 44 foizida mazkur javobning qayd etilishi esa harbiy xizmatning ijtimoiy nufuzi va ota-onaning kasbiy muvaffaqiyatini ijobiy baholash bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunda ota-onaning himoyachi, mas'uliyatli va oilaviy barqarorlikni ta'minlovchi shaxs sifatidagi obrazi qiz bolaning xavfsizlik hissi va psixologik ishonchlilik tuyg'usini qo'llab-quvvatlashi mumkin. Umuman olganda, mazkur natijalar harbiy xizmatchi ota-onaning kasbiy faoliyati farzandlarda nafaqat faxr tuyg'usini, balki o'ziga ishonch, ijobiy oilaviy identifikatsiya, ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtirish va psixologik barqarorlik kabi sifatning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini anglatadi. Shu bilan birga, ushbu farqlarni faqat jins omili bilan izohlash to'g'ri bo'lmaydi; ularni farzandlarning yoshi, ota-onaning harbiy xizmat turi, oiladagi emotsional muhit, ota-ona bilan munosabatlar va harbiy xizmat sababli yuzaga keladigan ajralishlar kabi omillar bilan kompleks ravishda tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Navbatdagi respondentlarning ya'ni o'g'il bolalarning 82% qiz bolalarning 18% ushbu savolimizga "Ba'zan ta'sir qiladi, lekin odatda moslashaman" degan javobni berib o'tishdi. Bunga sabab harbiy xizmatchi ota-onaning kasbiy faoliyati bilan bog'liq vaziyatlar farzandlarning emotsional holatiga ayrim hollarda ta'sir ko'rsatishini, biroq respondentlarning aksariyati bunday vaziyatlarga nisbatan yetarli darajada psixologik moslashuvchanlikni namoyon etayotganini ko'rsatadi.

Ushbu javobning yuqori darajada o'g'il bolalarda qayd etilishi ularning harbiy xizmat bilan bog'liq sharoitlarni kundalik hayotning tabiiy qismi sifatida qabul qilishi, ota-onaning xizmat majburiyatlariga nisbatan muayyan darajada kognitiv tushunchaga ega ekanligi va vaziyatga moslashish strategiyalaridan foydalanishi bilan izohlanishi mumkin. Bunda o'g'il bolalarda mustaqillik, o'zini boshqarish, vaziyatni nazorat qilishga intilish va qiyinchiliklarni mustaqil yengib o'tish kabi psixologik sifatning shakllanganligi muhim rol o'ynashi mumkin.

"Ba'zan ta'sir qiladi" degan qism esa harbiy xizmat omili farzandlarning emotsional holatiga butunlay befarq emasligini ko'rsatadi. Xususan, ota-onaning uzoq vaqt xizmatda bo'lishi, xizmat safarlari, oilada jismoniy mavjudlikning kamayishi yoki ota-onaning xizmatdagi zo'riqishi bolada sog'inish, xavotir, vaqtinchalik emotsional zo'riqish kabi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Biroq "odatda moslashaman" degan javob ushbu kechinmalar doimiy va chuqur

xarakterga ega emasligini hamda respondentlarda vaziyatni qabul qilish va unga moslashish mexanizmlari mavjudligini anglatadi.

Qiz bolalarda ushbu ko'rsatkichning 18 foizni tashkil etishi ularning mazkur vaziyatga javob berish xususiyatlari boshqa psixologik omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Biroq ushbu farqni faqat jins xususiyati bilan izohlash metodologik jihatdan yetarli emas. Mazkur holatni oiladagi emotsional qo'llab-quvvatlash, ota-ona bilan muloqot sifati, bolaning yoshi, oilaviy munosabatlarning barqarorligi va harbiy xizmat bilan bog'liq stress omillarini hisobga olgan holda tahlil qilish lozim. Umuman olganda, mazkur natija respondentlarning katta qismida harbiy xizmat bilan bog'liq oilaviy sharoitlarga nisbatan moslashuvchanlik, emotsional o'zini boshqarish va stressni yengib o'tish qobiliyati shakllanganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim vaziyatlarda yuzaga keladigan emotsional ta'sir harbiy oilalarda bolalarning psixologik moslashuvini ta'minlashda doimiy oilaviy qo'llab-quvvatlash va ochiq muloqot muhim ekanligini ko'rsatadi.

Demak, mahalliy psixologik tadqiqotlarning umumiy mazmunidan kelib chiqib, harbiy oilalarda bolaning psixologik moslashuvchanligi oilaviy munosabatlar, ota-onaning psixologik holati va oilaning stressga bardoshlilik darajasi bilan uzviy bog'liq, degan ilmiy xulosaga kelish mumkin. Ayniqsa, ota-onaning harbiy xizmat bilan bog'liq stressni konstruktiv boshqarishi, farzand bilan ochiq muloqot qilishi va unga emotsional tayanch bo'lishi bolaning psixologik moslashuvchanligini rivojlantiruvchi muhim oilaviy determinantlar hisoblanadi.

Shunday qilib, psixologik tadqiqotlarga ko'ra, harbiy xizmatchilar farzandlarining psixologik moslashuvchanligini belgilovchi asosiy oilaviy determinantlar sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: ota-onaning emotsional barqarorligi, oiladagi psixologik muhit, ota-ona va farzand o'rtasidagi ishonchli munosabat, emotsional qo'llab-quvvatlash, samarali oilaviy muloqot, tarbiya uslubi, oilaviy hamjihatlik va stress vaziyatlarini birgalikda yengish qobiliyati mavjud bo'ladi. Harbiy xizmatdagi uzoq muddatli ajralish va qayta moslashish jarayoni ushbu omillarning ahamiyatini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3898-sonli qarori. - T.: Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2018. URL: <https://lex.uz>
- [2] Lester P., Aralis H., Sinclair M. The Impact of Deployment on Parental, Family and Child Adjustment in Military Families. - USA.: Child Development (Wiley-Blackwell), 2016. - Vol. 87, No. 3. - P. 938-952. DOI: <https://doi.org>
- [3] Boboyev B. Harbiy xizmatchilar shaxsida stress namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. - T.: "Fan va texnologiya", 2019. - B.124.
- [4] Vositxonova G., Ganiyev D., Djurayev J. Shaxsning ijtimoiy muhitga moslashuvi va psixologik barqarorligi muammolari. - T.: "Psixologiya" ilmiy jurnali, 2023. - № 2. - B. 15-22.